

Korlátok és kötődések a középkori városi együttélésben

*Segregation–Integration–Assimilation.
Religious and Ethnic Groups in the
Medieval Towns of Central and Eastern
Europe. Ed. By Derek Keene, Balázs Nagy,
Katalin Szende. Ashgate, Farnham, 2009.
263 oldal*

Kelet- és Közép-Európa középkori városi társadalmainak sokszínűségét vizsgálja az Ashgate kiadó által 2009 végén megjelentetett tanulmánykötet. Egy 2003 februárjában Budapesten, a Közép Európai Egyetemen (CEU) rendezett szakmai, interdiszciplináris eszmecsere anyagát, illetve annak jelentős részét adja közre a kiadó az immár több mint harminc kötetet felmutató *Historical Urban Studies* sorozat keretében.

Könnyű belátnunk, hogy a kötetben vizsgált etnikai, vallási, kulturális diverzitás egyszerre előfeltétele, katalizátora és következménye az urbanizáció folyamatának. Innentől adottan látszik a feladat, hogy a csoportok, közösségek vagy egyén és közösségek közti kapcsolatokat feltérképezzük. A történelmi munka során természetesen ez csupán az első fázis, hisz számba kell vennünk ezen csoportok állandóan változó jellegét, interakcióik egyedi vonásait éppúgy, mint a csoportok törékenységét.

Derek Keene orientációs pontokban gazdag előszavában sorra veszi a középkori európai város vonzás- és népességmegtartó képességének megnyilvánulásait, a városokon belüli csoport- és közösségképződés sajátosságait. Utalva a '70-es évek szociológiai megközelítésű munkáira, Mark Granovettert véve alapul, hangsúlyozza az erős és gyenge kötésű csoportok kialakulásának lehetőségét, azok életstratégiáinak különbözőségét. London esetében így erős kötésűnek látja a francia, az olasz vagy a zsidó közösségeket, kiemelve azok erős kollektív ér-

dekeit elsősorban a kereskedelemben, belső intézményes ellenőrzésüket, erős kulturális identitásukat, a külső hatásokkal szembeni ellenálló képességüket. Szembeállíthatók velük például a flamandok, akiket az úgynevezett *weak tie*, azaz gyenge kötésű, könnyen asszimilálódó csoportként jellemez.

Ahogy az a címből is kiderül, a jelen kötet Közép- és Kelet-Európára koncentrálna, ideértve Németország nyugati kontaktzónáitól a Baltikumig, illetve az orosz fejedelemségekig, onnan pedig a Balkánig terjedő területeket. Kiterjedt a vizsgálódási terep tehát, széles, ugyanakkor részletekben gazdag panorámával, amihez a kiadvány összesen 13 tanulmányt sorakoztat fel. A forrásanyag erős hiányossága és az urbanizáció – a nyugatihoz képest – alacsonyabbnak látszó szintje ellenére ezek a területek a hispán és a dél-itáliai városfejlődéshez hasonlóan igen sokszínű csoportképet tudnak felmutatni. Ugyanakkor épp az említett negatív körülmények két lényeges következményt is magukban foglalnak. Egyrészt a tanulmányok nagy része a címben adott témát, azaz az elválasztás, beépülés, feloldódás kérdéskörét legfeljebb az ütközések szintjéig tudja vizsgálni, jobbára állóképszerű ábrázolások sorával eljutva az esetleges változásokig, azonban a forrásanyag kevés helyütt teszi lehetővé a változásokat megelőző folyamatok, illetve a kommunikáció és a közösségek közti interakciók finom hangolású mozgóképének megalkotását. Ugyanakkor a korlátozott lehetőségek módszertanilag számos esetben egyedi, innovatívabb vizsgálatot igényelnek. Ebből származik a kötet külön értéke, azaz hogy nem pusztán helyzetképet, hanem egy kutatói eszköztárat is megismerhet az olvasó.

Izgalmas téma a különböző kultúrájú közösségek együttélésének nyelvhasználat

felőli megközelítése. Szende Katalin (CEU) széles horizontú tanulmányában hangsúlyozza az egyéni és a közösségi nyelvhasználat közti különbségeket, a két-, illetve többnyelvűség, valamint a közvetítő nyelvek alkalmazásának eshetőségeit ott, ahol több etnikai vagy nyelvi közösség áll egymással mindennapi kontaktusban. A magyarországi városfejlődés kitűnő terepet kínál erre a vizsgálódásra. Kiindulási pontként jól rögzíthető az a tény, hogy a magyar városok etnikai–nyelvi pluralitása kezdettől fogva megfigyelhető, és ez a 15. századra nem hogy tompulna, de forrásaink alapján egyre inkább szerves részét alkotja a magyar városi életnek. Elkülöníthető-e ezek után a beszélt és az írott nyelvhasználat, illetve fellelhető-e a párhuzamosnak tűnő nyelvhasználat mögött gyakorlati preferenciák és választóvonalak? Jól láthatóan igen. Talán fontossági sorrendet is mutatva a latin, a német, a magyar és a különböző itáliai dialektusok használata más-más területre koncentrálódik, kétségtelenül gyakori átfedésekkel. A késő középkor felé haladva megfigyelhető ugyan a népnyelvek használatának egyértelmű erősödése, a latin így sem tekinthető egyértelmű vesztesnek. A 16. század eleji Eperjes példája jól mutat egyfajta relatinizációt, elsősorban a latin közvetítő nyelvi oldalát erősítve. A városi adminisztráció, vezetőtestületek megválasztása vagy a bíraskodás nyelve más-más okokból – Szende Katalin hármat különít el –, de szignifikáns jele lehet az etnikai erőegyensúlynak akár domináns csoportokat (például Sopron, Brassó), akár paritásos törekvéseket (Zágráb, Zsolna) tükrözve. További érdekességeket mutat ugyanakkor a városi külkapcsolatok vagy a kereskedelmi és számviteli nyelvek használatának vizsgálata. Elsősorban határ menti városok igyekeztek szomszéd etnikumok nyelvein kommunikáló írnokokat alkalmazni (Brassóban ósláv, Felső-Magyarország városaiban cseh, lengyel). A 15. században a királyi levelezés nyelve is változatosabbá vált. Egyes (német többségű) városok esetében a rendeleteket

latin, míg a különadókról vagy katonai segítségnyújtásról szóló leveleket gyakorta németül fogalmazta a királyi adminisztráció. A nyelvhasználat és az aktív nyelvismertet keveredése gyakorta megfigyelhető a gazdasági iratokban, lajstromokban. A szerző többek közt egy eperjesi jegyzékre hívja fel a figyelmet, ahol előfordul, hogy egy mondaton belül három nyelv (latin, német, magyar) keveredik, ragozott alakok formájában. Több szerző által is felvetett szempont ezen túl a pasztorációs és prédikációs nyelvek vizsgálata. A késő középkori városokban, úgy tűnik, az egyház az etnikai–nyelvi különbségekre érzékenyen igyekezett hatékony kommunikációt kialakítani a hívekkel, a többnyelvű ígehirdetést biztosítva. Mindezek alapján jól látható, hogy a kisebbségek, illetve etnikai tömbök számára a nyelvi sokszínűség fennmaradása fontos szempont lehetett. Az idegen nyelvek elsajátítása a szegregáció ellen, míg a saját nyelv megtartása a teljes asszimilációt gátló, ezáltal önálló identitást őrző tényező maradt. Ezen a keskeny ösvényen igyekezett jó néhány (városi) közösség egyensúlyozni saját autonómiájának és cselekvőképességének megőrzése érdekében.

A hatalmi pólusok átrendeződését és belső kapcsolataik újramodellezését végezte el Laszlovszky József (CEU) a 15. század első felére koncentrálna, a budai és a visegrádi királyi rezidenciák áthelyezése kapcsán. A vizsgálat számos új topográfiai és régészeti adatra épül. Mindkét változást új, tekintélyes egyházi intézmények megjelenése kísérte a királyi zónában. Visegrád esetében az obszerváns ferencesek egy rendháza némileg szokatlan helyre, az új palota-negyed szomszédságába került a 15. század elején, tehát már a királyi rezidencia Budára költözését követően, ám illeszkedett ez abba a koncepcióba, ami az új funkciókat ellátó palota-negyed helyét kijelölte. A ferences rendház tulajdonképp egy korábbi városias zónában épült fel, míg magát az urbánus magot az átrendezés távolabb helyezte a palota-együtttestől. Szinte ugyanakkor kísérte

tiesen hasonló folyamat zajlott le az új királyi székhelyen, Budán. A korábbi urbánus településrész egy köztes zónává alakult, magában foglalva a 13. századi alapítású ferences kolostort, és létrehozva a palotához rendelt Szent Zsigmond káptalant. Ezáltal a Szent György utcához köthető zsidó negyed is átkerült a 15. század elején a város északi részébe, a Szombatkapu és az egykori Kammerhof közé. Az így létrejött palotanegyedek Visegrádon is és Budán is a korábbi városias zóna irányába terjeszkedtek, átalakítva pedig egy királyi–egyházi zónát alkottak, mintegy hidat képezve a tulajdonképpeni város felé. Ennek a hídszerepnek kitűnő szimbólumai a koldulórendi közösségek (ferences).

Budánál maradvá, Végh András (Budapesti Történeti Múzeum) a budai etnikai viszonyok feltérképezését vállalta. Kezdetektől kiemelendő a németek meghatározó szerepe a városfejlődésben és a városvezetésben. Ismert, hogy ez utóbbiban csupán 1439-től állt be a paritás a magyar és a német közösség közt. Ahogy azt a szerző ki is emeli, az etnikai identitás meghatározó maradt a családi viszonyokban, a plébániai hovatartozásban vagy a céhes kötődésekben. Ugyanakkor a 14. század utolsó harmadától a palotaépítkezések, illetve – I. Lajostól a Jagellóig – a magyar uralkodók összetett külkapcsolatai egyre nagyobb számban vonzóztak a németeken kívül cseh, lengyel, itáliai, sőt francia utazókat, kereskedőket, letelepedőket. Ennek nyoma a városi birtokviszonyokban is megtalálható, németek, magyarok, zsidók, itáliaiak esetében jól kivehető zónák is meghatározhatók és a mellékelt térképeken követhetők.

A magyarországi városfejlődés, különösképp a 13. század első felében bekövetkezett orientációs váltást követően, leginkább a határvidékek és a dunai központok közelében eredményezett látványos fejlődést. Mindebből fakadóan az etnikai diverzitás ténye és a *hospes* közösségek kezdeményező szerepe sokhelyütt szembeötlő. Ezen folyamatok vázolója mellett Petrovics

István (Szegedi Tudományegyetem) izgalmas témát, a kevésbé urbanizált régióként jellemezhető déli területek jelentőssé gyorsuló és mégiscsak megkerülhetetlen városait vizsgálja. Az általános tendenciáktól sok szempontból eltérő fejlődéssel találkozhatunk itt: a szerző hangsúlyt ad az agrárium – sokak által alábecsült – tartós városfejlesztő szerepének, így például a késő középkorra a régióban egyedüli szabad királyi várossá váló Szeged esetét emelve ki. Az is feltűnő ugyanakkor, hogy egy alapvetően magyar gyökerű, illetve magyar *hospesek* által generált fejlődésről beszélhetünk. Azaz a régió viszonylag kevés külső etnikai komponenst tartalmaz. Pécssett és a Szerémségben (Nagyolaszi), igaz, megfigyelhető a latin *hospesek* jelenléte, ez azonban inkább a korai magyar városfejlődés jellemző eleme. Német etnikai jelenlét (nem túl jelentős) emellett csak Pécssett fedezhető fel. Azaz a két legmeghatározóbb elem, a latin és a német a Dunától keletre (Szeged, Temesvár, Lippa esetében) teljesen hiányzik. Ugyanígy kevés a zsidókról szóló középkori adatunk, itt leginkább csak Szeged jöhet számításba a kései középkorban, ami a város gazdasági erősödését mutatja. Megtalálhatók viszont Szegeden kun és szlavóniai (*tót*) eredetre utaló nevek. A nikápolyi vereséget követően Temesvár és Lippa, majd Szeged egyre jobban érezte a török előrenyomulását, és ahogy a mellékletben adott dokumentumok is tanúsítják, a 14. század legvégétől már vannak adataink román, szláv (szerb) és magyar lakosság közti konfliktusokra. Azaz az említett városok új jelenséggel, a menekültek tömegével találkoznak, ami később, Szegedet leszámítva, az ország dél-keleti részén alaposan átrajzolja majd az etnikai viszonyokat is. Mindezek ellenére az etnikai kölcsönhatás és a déli városok magyar korszakának tartós emlékei közt vehetjük számba a magyar eredetű intézmények megjelenését immár dominánsan szerb vagy román közegben éppúgy, mint a román nyelvben megjelenő magyar eredetű

„városias” szókinccset (város, polgár, vám, búcsú).

Más szempontú megközelítést alkalmaz Nagy Balázs (ELTE), amikor a külföldi utazók vagy hosszabb-rövidebb ideig Magyarországon tartózkodók városokkal kapcsolatos leírásait és adatait vizsgálja. Az utazási irodalom bár rendszerint elszórt, ám jellegeből adódóan nagyon értékes információkat hordozhat. A lejegyzett megfigyelések ugyanis függhetnek az utazó kultúrájától, érdeklődésétől, útjának céljától, idejétől, kommunikációs lehetőségektől, etc. Előfordul, az is, hogy csak a forrás továbbolvasása jogosít fel következtetésekre, így például Bertrandon de la Broquière tudósítása a fal nélküli szerbiai városokról, illetve korábban Magyarország kapcsán ezen említés hiánya együtt kifejezetten információértékű. A történész szakma gyakran hivatkozik a 12. század közepéről származó, négy eltérő eredetű és néhol homlokegyenest ellentétes információt hordozó forrásra (Abū-Hāmid, Al-Idrisi, Freisingi Ottó, Odo de Deogilo), amely a magyar városhálózatról is tudósít. Nagy Balázs ezek mellett Lübecki Arnold leírását az esztergomi udvarról, Rogeriusnak az 1308-as *Descriptio Europae Orientalis* című munkáját, valamint de la Broquière tudósításait elemzi. Mindezekből nem pusztán a fontosabb városok listája, de kereskedelmi profiljuk, etnikai komponenseik és közösségeik városban betöltött szerepe is felderíthető.

A magyarországi városokkal foglalkozó tanulmányok mellett, melyek kétségkívül a kötet egyik súlypontját adják, számos más közép- és kelet-európai etnikai-vallási találkozópontról is képet kapunk a könyv forgatásakor.

Távolabbi megközelítésből tárgyalja a szegregáció-integráció kérdését Gerhard Jaritz (Krems/CEU) a másság képi ábrázolásáról szóló tanulmányában. Ezen vizuális forrásokat tekintve szakértő számára könnyen azonosíthatók a hiány, szükség (morális, fizikai, anyagi) vagy a társadalmi ítélet bemutatásának jegyei egy-egy ruhán, tekin-

teten, fényviszonyokon keresztül. A korabeli mesterek természetesen sémák és visszatérő minták alapján építették fel mondanivalójukat. A városi térre koncentrálo vizsgálat különválasztja a pozitív (integratív) és a negatív (szegregatív) üzenetű ábrázolásokat. A középkorban egyértelműen az előbbiek vannak többségben, elsősorban az egyház egyesítő igyekezetét tükrözve. A szegények, rokkantak, fogyatékkal élők ábrázolásai feltűnők, folyamatosan ösztönözve a társadalmat a különbségek elfogadására és a segítségnyújtásra. Bőven akad ugyanakkor negatív üzenetű másság-ábrázolás, elsősorban parasztok, adott esetben nők, keleti muszlimok vagy zsoldosok ábrázolásakor. Egy kezükbe adott gyilkos tőr, felelőtlen mulatság vagy épp fordított szerepábrázolások gyakori eszközei ennek a beállításnak. A Jaritz által elemzett képi anyag – legyen az a templom falán vagy taverna ajtaján – üzenete ugyan különböző (pozitív, negatív), tartalma viszont minden esetben negatív (hiányt mutató). Továbbgondolva, a másság ábrázolásához (is) tartozónak tűnnek az amúgy elkülönítve sokak által elemzett pozitív tartalmú ábrázolások (szentek, nőideálok etc.).

Anti Selart (Tartu) tanulmánya az orosz városi jelenlétét vizsgálja a Baltikum észtszországi és lettországi területén a középkori Livóniában. Az összetett etnikai kép, ahogy rövidebb proto-urbánus fázist követően maga a városiasodás is, 13–14. századi folyamatok eredménye. A városvezetés, a politikai és gazdasági vezető szerep a németek kezébe került, ezt egészítette ki a rezidens, illetve a környező vidékekről folyamatosan érkező, de társadalmilag alsóbb szintre szorult helyi (*undeutsch*) lakosság. Selart vizsgálata egy további, harmadik komponens, az oroszok jelenlétét célozza meg. Részvételük a helyi gazdasági életben magától érthető, részint az orosz államok földrajzi közelsége, részint a livóniai városok közvetítőszerepe miatt. Riga, Tallinn, Tartu vagy kisebb városok jelentősége épp az oroszországi területek és a nyugati Hanza

városok kapcsolódásában rejtett. Ugyanakkor a három legfontosabb város (Riga, Tallinn, Tartu) lélekszáma alig emelkedett 5000 fő fölé a 14. század első felében. Ezáltal az orosz jelenlét sem tekinthető számbeileg hangsúlyosnak, ráadásul jóval kevésbé volt szervezett, mint a német kereskedőközösségek. Jelenlétük alapvetően két csoportra bontható: a város életében aktív szerepet vállaló kereskedő–kézműves–üzlet-tulajdonosok és az alsóbb társadalmi szinteken elhelyezkedő, professzionálisan nehezebben meghatározható csoport. Ami az elsőt illeti, orosz sajátosság, hogy a kereskedő nem hagyta el teljesen a kézműves tevékenységet.

Az orosz etnikum legmarkánsabb elkülönülése Rigában figyelhető meg. Itt nem pusztán templomuk, temetőjük, de (céhes) közösségi épületük is megtalálható, a források pedig orosz faluról, orosz utcáról tesznek említést. Negyedük a város északi részén a Szent Miklós templom köré szerveződött, ami az 1220–1230-as évektől *intra-muros* helyezkedett el. Ugyanakkor a szerző fontosnak tartja megemlíteni, hogy a forrásadottságok is Riga esetén a legjobbak. A többi városban (Tallinn, Tartu) nem olyan egyszerű a kimutatásuk. Jelenlétük kétséget kizáró, de területi elkülönülésük nem fogható meg. Sok esetben nem tudni, rezidens vagy átutazó, látogató oroszokkal találkozunk-e a forrásokban. Tallinban változatos kézműves iparos szakmaiság kapcsolható neveikhez, templomuk is van, további részletek azonosítása azonban problémákat vet fel. Tartuban még bonyolultabb a helyzet, hisz a város középkori levéltári anyaga szinte teljesen elpusztult. Az oroszok templomának régészeti azonosítása is csupán a közelmúltban történt meg.

Megfigyelhető ugyanakkor, hogy az oroszok társadalmi integrációja, majd asszimilációja a német szervezésű guildéken, céheken, valamint a katolizáción keresztül zajlott. A középkor végére városokon belüli különállásuk csökkent vagy megszűnt.

Hasonló kérdéseket tárgyal tanulmányában Olha Kozubskaja-Andrusiv (Lvov) a késő középkori, kora újkori Lvov kapcsán. A ruténiai város számos szempontból izgalmas téma a kapcsolódási pontok elemzésekor. Földrajzi elhelyezkedésénél fogva a város közvetítőszerepe orosz, steppei, pontusvidéki, kaukázusi és nyugati kapcsolatok folytán nem szorul különösebb magyarázatra. A lengyel közvetítéssel a 14. század közepén érkező katolicizmus és német (magdeburgi) jog új kereteket adott a városi közösségek életének. A szerző tanulmányában három csoportot emel ki, amely számbeli, valamint gazdasági szerepét tekintve jelentős, ezen túl erős identitású, ám a kései középkortól egyre nehezebb körülmények közé került. Az örmények és rutének (ortodox) kereskedelmi szerepe mindvégig megkerülhetetlen volt. Belső autonómiájuk, írásbeliségük éppúgy, mint vallási polarizációjuk feltűnő a korszakban. A városvezetés ugyanakkor igyekezett jogait csorbítva ellenőrizni, és elsősorban vallásváltásra sarkallni őket. A harmadik csoportot képező zsidókkal együtt a városvezetéssel szemben a királyi beavatkozás, illetve uralkodói garanciák jelentették az örmények és ortodoxok számára az élet- és működési feltételek biztonságát. A 16. századtól azonban a királyi hatalom látványos meggyengülésének és az 1496-os városellenes törvényeknek köszönhetően helyzetük válságosra fordult. Ebben a helyzetben az örmény és a rutén közösségek a vallásváltáson keresztül az asszimiláció útjára léptek. A nyugat-európai kiűzések folytán a 15. század végén látványosan megerősödő zsidóság maradt a kora újkori Lvovban az egyetlen jogi, gazdasági és vallási értelemben is elkülöníthető független közösség.

A közép- és kelet-európai kutatás számára szokatlan kérdés, hogy bár a korabeli Európa egyik legaktívabb kibocsátó és kolonizáló területe épp Németország, itt sem beszélhetünk feltétlen etnikai vagy vallási homogenitásról. Felicitas Schmieder (Hagen) tanulmányában elsősorban a politikai terü-

let keleti és dél-nyugati, nyugati perifériáit tekinti végig. A nyugati területekről szólva feltűnő a neoromán-germán nyelvhatár közelsége folytán a francia, vallon bevándorlás. Bár a velük szembeni esetenként ellenséges magatartás, „*Welschenfeindlichkeit*” már a kora középkortól megfigyelhető jogi elkülönítésükre nincs példa. Társadalmi szinten néhol ugyan kimutathatók ütközések, így Elzászban vagy Freiburgban (Svájc), de még a legnagyobb vallon közösséget felmutatni tudó Köln sem szolgál példával látványos konfliktusokra. Az egyes etnikumok tömbökbe rendeződése (itáliai, fríz, vallon) ugyanakkor megfigyelhető, akárcsak német kereskedők fallal körülvett városrészei Bergentől a Baltikumig vagy Észak-Itáliáig. Némi más a helyzet a lombardok és az úgynevezett *Kawerschek* (Cahors-iak) esetében, akik aktív szerepet játszottak a Rajna-vidék pénzügyi, gazdasági életében. Itt természetesen nem pontos származási helyet (*kawersch* esetében végképp nem) jelentettek a fogalmak, sokkal inkább a hitelezéssel való foglalatosságot. Elfogadottságuk változó maradt, Schmieder 14. századi példákat idéz (kölni, mainzi érseki rendelkezések), amelyek egyházi védelemről tanúskodnak, ugyanakkor a városi közösségek, illetve egyházi személyek részéről nem volt ismeretlen a negatív megkülönböztetés adott esetben az utolsó kenet vagy keresztény temetés megtagadása. Az etnikai különbségek természetesen jelentkeztek a keleti határszélen is, elsősorban a szász gyarmatosításnak köszönhetően. Bár sok esetben megfigyelhető a különélés vagy egymáshoz település, a 13. század végéig a szerző nem lát adatot etnikai sűrűlódásra, hacsak magát a kolonizációval járó hódítást nem tekintjük annak. A késő középkortól a helyzet annyiban változik, hogy nő a szlávok, wendek elutasíthatósága, városvezetésből való kirekesztése. Ugyanakkor a kép itt sem teljesen egyértelmű; Frankfurt (am Oder) kifejezetten paritásos, toleráns mintát mutat, míg például Belzig (Brandenburg), tegyük hozzá, számos más példával bővíthetően, egyre

szűkíti a nem német, úgynevezett *undeutsch* lakosság jogképességét. Egyesek számára feltűnő, hogy a jelenség terjedése egybevág a szlávokkal szemben felsőbbiséget kijelentő Szász tükrök keleti terjedésével.

A német és a szláv (szlovén) nyelvterület határvidéke a vizsgálódási területe Boris Golecnek (Ljubjana) is, aki a mai Szlovénia késő középkori városainak etnikai struktúráját vizsgálja. Az alapul vett, adriai parttól távolabb eső, mintegy húsz város két tartomány – a középkori Stájerország és Krajna – területén helyezkedett el. Etnikai–nyelvi megoszlásuk alapvetően német és szlovén, míg az északi stájer területek, azaz Maribor, Ptuj jellemzően német dominanciájú, addig a német agrártelepések által benépesített Kocevje kivételével Krajna, így a Száva parti Ljubjana vagy Nove Mesto szignifikánsan szlovén többségű városok voltak. Igaz, a domináns etnikai elemek viszonylag könnyen meghatározhatók, arányuk pontosítása, illetve a kétnyelvűség és az egymás közti érvényesülés ábrázolása jóval nehezebb feladat. A szűkösebb forrásbázis ellenére Golec jól tudja használni a prédikációs nyelvekről vagy a névviseletről szóló információkat. Ugyanakkor ez utóbbi esetben is jól látható, hogy sok a bizonytalan értékű adat, a keresztnévek sokkal kevésbé informatívak, mint a vezetéknevek, ám azok is gyakorta (20–50%-os arányban) foglalkozásnevek, melyek átfordítása önmagában álló adatként félrevezetheti a kutatót. Kisebbség számban, de megfigyelhető még a térség városaiban az itáliai, valamint zsidó lakosság is. Ez utóbbi a 13. század közepétől jelent meg, és jelenlétük a 14. század közepéig egyértelműen expanzív és szóródó tendenciát mutat. Nem így a 14. század második felétől a 15. század végéig tartó szakaszban, amikor is a zsidók nagyobb városokba (Maribor és Ljubjana) való koncentrációja figyelhető meg. Ennek okát Goric nem is a környező területekről (Salzburg, Celje) való kiűzésnek, hanem a gazdasági lehetőségek beszűkülésének tulajdonítja. Igaz, nehezen tudjuk őket számszerűsíteni, ugyanakkor

utcáik, saját választású közösségi elöljáróik, autonóm igazságszolgáltatásuk és bíráik (*Judenrichter*) megfigyelhetők a század folyamán. A zsidók stájer és krajnai jelenlétének I. Miksa kiűzési rendelete vet véget a 16. század elején (1496 és 1515).

Az adriai térségnél maradva, Zdenka Janeković Römer (Zágráb/Dubrovnik) a dalmáciai Dubrovnik (Raguza) etnikai és vallási közösségeit elemzi jogi szempontból kiindulva. A városhoz tartozás legfőbb kifejezője a szerző szerint a teljes körű polgárjog megszerzése volt. Dubrovnik saját jól felfogott érdekénél fogva nyitva hagyta a kaput nem raguzai születésűek számára is, a jogképesség elérését azonban egy többlépcsős skálán téve lehetővé a bevándorlók, rezidensek, külföldi kereskedők számára. Nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy a város stratégiai, kereskedelmi elhelyezkedéséből fakadóan számos kisebbséget tudhatott magáénak. Itáliai, görög, magyar, zsidó, német, horvát, katalán, dalmát időszakos leteleplők vagy utazó kereskedők kiegészülve albán, illetve leginkább szláv nyelvű háterszágból érkezettekkel, a térség etnikailag egyik leginkább sokszínű városát éltették. A város ugyanakkor érezhetően differenciálni igyekezett bevándorló és bevándorló közt, feltűnően hátrányosan megkülönböztetve a háterszág szláv lakosságának bevándorlóit. A szerző szerint gazdasági-politikai megfontolásokon túl ez összefügghet azzal az összetett raguzai identitással, mely egyszerre igyekezett magába olvasztani a Dalmáciához, katolicizmushoz, köztársasági eszméhez való ragaszkodást. A szerző emellett rámutat a késő középkori magyar királysághoz való kapcsolódás és lojalitás identitásformáló erejére is. Mindez természetesen magában foglalta a városi jogok biztosítása terén a konfliktusok, illetve a szegregációs, sőt kirekesztő törekvések vállalását is. Példának okáért a dalmát városok közül egyedülként Szerbiához húzó Kotor polgárai csak akkor kaphattak polgárjogot, ha tanú mellett fogadták meg, hogy minden kapcsolatot megszakítanak anyavárosukkal,

és a továbbiakban csak Dubrovnikban élnek. A fentebb említett katolikus kötődésű vallási identitásból fakadóan konfliktusos magatartást mutat a városvezetés az ortodox és a patarénus háterszági bevándorlókkal szemben. Összetettebb jellegű az iszlámhoz és a törökökhöz való viszonyulás a 15. század második felétől: bár a magyar fennhatóság megmaradt, a város a szultán adófizetője lett, s bár autonómiáját teljes mértékben megőrizhette, egyre jobban függött az ottomán hatalomtól. A város pragmatikus felfogását jól mutatja, hogy lakosainak bár tiltotta a törökökkel való kommunikációt, de a Kis Tanács gondosan intézkedett az egyre gyakrabban a városba látogató török követek és tisztviselők háborítatlan nyugalmáról. Hasonlóan ellentmondásos a zsidók helyzete is, hisz egyfelől Dubrovnik a Spanyolországból kiűzött zsidók egyik fontos támaszpontjává vált a 15. század végétől, ám ugyanekkor nem ismeretlen a városban a rituális vérvád és a hozzá kapcsolódó megtorlás előfordulása sem. 1515-ben a zsidókat és *marranokat* kiűzik a városból, két évtized múlva mégis visszatérnek, és velencei mintára szervezett ghettoszerű leteleplésüket engedélyezi a város.

Kisebbségek helyzetét ortodox környezetben vizsgálja Kazimir Popkonstantinov (Veliko Tŕrnovo) és Rossina Kostova (Veliko Tŕrnovo) a középkori Bulgária városaiban. Módszerük az írott és régészeti források összevetésén alapul. A szerzők kiemelik a bolgár uralkodók alapvetően toleráns, ám szegregatív hozzáállását az idegenekhez. A zsidók jelenléte Bulgáriában az antikvitás idejétől adatolható. Régészetileg jól azonosítható Tŕrnovo nyugati részén városnegyedük és attól némileg északabbra, a Trapesitsa hegy lábánál megtalált temetőjük. Sajnos más esetekben nem ilyen szerencsés a kutatás, Vidinben például néhány elszórt írásos adat vonatkozik rájuk, régészeti nyomok hiányában. Az őrmények jelenlétének igazolása sok esetben hasonlóképp egyoldalú. Írott források alapján eretneként kezelt etnikum, jól megfogható Plov-

divban, más esetben, így Türnovoban a török hódításig (14. század) nincs említés róluk. Több esetben megfigyelhető viszont más idegen (raguzai) közösségekkel való együttműködésük, például templomsere ügyében. Érdekes kérdés ezen túl az ortodox környezetben megjelenő katolikusok, illetve latinok helyzete. Plovdivban a francia király kíséretében átutazó Odo de Deogilo már a második keresztes hadjárat idején említi latin nyelvű közösséget. A szerzők ezt erődített településnek vélik, ami ugyan régészetiileg nem igazolható. Nem csoda, hisz a szerzetes által említett *burgus* a korabeli franciaországi latin nyelvben soha nem jelent erődítményt, hanem pusztán települést. Ez utóbbi léte viszont valóban azonosítható, *extra-muros* a Szent György templomhoz kötődően. Sajnos más közösségek, így a Fekete-tenger partján nyilvánvalóan adatolható velenceiek és genovaiak jelenléte a sűrű ráépítés miatt régészetiileg szintén nehezen igazolható. Az eddigi kutatásokban ellentmondásos a kései nomádok (besenyők, kunok, tatárok) jelenlétének értékelése. A pliskai besenyő betelepődést sokan inkább a városi kultúra hanyatlásának jeleként értékelik.

Végezetül egy tanulmány maradt, mely az uralkodó elit önszegregációját mutatja be. Nada Zečević (Budapest) az Anjou expanzió egyik oldalán Nyugat-Görögországba került I. Carlo Tocco (c. 1375–1429) közvetlen uralma alatt álló négy várost (Arta, Ioannina, Argostoli-St George, Lefkada-Ste Maure) mutat be. Ez esetben a gyarmatosítási logika szerint szervezett uralom kihasználatlanul hagyta a helyi – többségében görög, kisebbségben szláv és albán – lakossággal való együttműködés lehetőség-

geit. Károly hozzá hűséges dél-itáliaiakkal vette magát körül. Életmódjuk, nyelvhasználatuk, gondolkodásuk élesen elkülönült az alattvalókéétól. Nem csoda hát, hogy a helyi jog és a görög elit teljes mellőzését a helybeliek a szabadságuk elvesztéseként élték meg. Az egyetlen valódi kitörési pont ezek után a gazdaságban rejlett, ám Tocco itt is leginkább velencei, raguzai vagy dél-itáliai kereskedőkre bízta a forgalmat. Zečević véleménye szerint a topográfiai és kommunikációs elkülönülés egyfajta apartheidhez hasonlót eredményezett, ami ugyan nem ismeretlen jelenség a nyugati uralmak esetén a Mediterraneum keleti medencéjében. Ennek következményeként a városok nem váltak független, erős belső struktúrájú közösségekké, hanem egyfajta feudális mintát követve, csupán a latin elit hatalmi központjai maradtak. Rövidtávon ezzel ugyan semlegesíteni lehetett a helyi elitet és annak lehetséges szembefordulását a hatalommal, hosszabb távon azonban passzív ellenállást váltva ki, Tocco aláásta családjá uralmát. I. Tocco Károly halála után nem sokkal mind a négy város önszántából vetette alá magát az ottomán uralomnak.

A fent említett tizenhárom tanulmány értékes hozzájárulás a közép- és kelet-európai várostörténet, illetve társadalomtörténet kutatásához. A tanulmányok mindezen túl gazdag illusztrációs anyaggal és bibliográfiával jelentek meg. Érdeklődők és szakmabéliek számára minőségi tartalommal bíró és kivitelében is remek kötethez csupán egy kritikai megjegyzés maradt: a kötet ára 65 GBP.

GÁLFFY LÁSZLÓ